

Александър Александров /Шумен/

АДМИРАТИВЪТ – ПРЕИЗКАЗВАНЕ НА МИНАЛА ИНФОРМАЦИЯ С ОБРАТЕН ЗНАК

Употребата на преизказни форми в случаи, когато говорещото лице изразява изненада /т.нар. адмиратив, инопинатив, екскламатив/, предизвиква много спорове в българската граматика както по отношение на обяснението им, така и по отношение на мястото им в темпоралната система на българския глагол. Без да се прави подробен преглед на мненията по този въпрос /такъв преглед вж. у Герджиков 1984, стр.101-121/, тук ще бъдат изложени някои аргументи в полза на схващането, че и в тези случаи употребата на преизказните форми е напълно оправдана и обяснима. Според нас решението на този въпрос е подсказано още от Л.Андрейчин, макар и да не е аргументирано подробно: "Разширяването на употребата на тези форми в сегашно и даже в бъдеще време е могло да настъпи на основата на пренасянето на ударението от темпоралните отношения върху отсянката на *inopinativus* в такива минали изречения като напр.: "Мислех, че е злато, а то не било. - Мислех, че ще остане по-дълго, а той щял да си заминава утре". /Андрейчин, 1976, стр. 347/.

Дори ако разсъждаваме само по пътя на логиката, пак ще достигнем до извода, че елементът на изненада може да се появи само в случаите, когато говорещото лице е имало предварителна информация за някакво действие, която в момента на говоренето не се потвърждава, а още по-точно е да се каже, че в момента на говоренето се потвърждава обратната информация, информацията с обратен знак. В потвърждение на този извод могат да се приведат цитати, включително и от автори, които не смятат тези форми за преизказни: "По наше мнение адмиративът

е само особена употреба на умозаклучителния модус, при която изводът, умозаклучението, констатацията са се оказали учудващи и изненадващи за самия говорещ, доколкото той не е мислил за подобно положение на нещата или дори е очаквал тъкмо противното". /подч.от мене -А.А./ /Герджиков 1984, стр. 114/;"

В случая употребата на формата си бил изучил, външно твърдествена с преизказната форма на перфекта, може да се обясни само с това, че говорещият с изненада установява едно положение, което опровергава предишното му убеждение" / подч.от мене - А.А./ Герджиков 1984, стр. 105/; "Ако напр. говорещият види обява, която опровергава неговата предварителна информация /подч.от мене - А.А./ за датата на дадена защита, нещо естествено е да каже: "Я, защитата на Иван щяла да се състои довчера, а аз мислех да ходя на театър" /Герджиков 1984, стр. 105/. Като причина за пораждаване на изненадата Св. Иванчев също сочи случаите, в които "не сме очаквали това" / Иванчев 1976, стр. 358/, за "неочаквани факти и събития" говори и В. Станков /АГ 1983, стр. 361/, като предлага и название "неочакваност" за тази "смислова категория", тъй като изненадата може да бъде свързана и с неудоволствие, а не само с адмирация" /пак там/. Л.Андрейчин също свързва изненадата с изразяването на "неочаквани за говорещото лице факти" /Андрейчин 1976, стр. 346/, а според Ю. Маслов в тези случаи се изразява "лично твърдение на говорещия, основано върху наблюдение, неочаквано за самия него /подч.от мене -А.А./ и обикновено внезапно" /Маслов 1982, стр. 287/.

Биха могли да се приведат още много изказвания, от които се вижда, че за да има адмиративна употреба, трябва да има минала информация, която се опровергава в момента на говоренето от друга информация, т.е. да има стара информация/опровергана/ и нова информация /опровергаваща/. При това трябва да се има предвид, че старата информация може да бъде експлицитно изразена в самото изречение, а може и само да се подразбира. Ето примери, цитирани вече от други автори, в които миналата информация с обратен знак е изразена ясно: Е - е -е! Тоя Стоянчо е бил голям поет, а ние досега не сме и мислили

за това; Видя ли сега! Той ни търсел през цялото време, а ние мислехме, че не е дошъл/цит.у Герджиков 1984, стр.116,106/;
Мислех, че е злато, а то не било. Мислех, че ще остане по-дълго, а той щял да си заминава утре/прим.у Андрейчин 1976 стр.347/. В повечето примери наличната в миналото информация не е изразена експлицитно, но винаги се подразбира в най-общ смисъл, винаги присъствува подтекст.

Възниква въпросът – какъв характер има миналата информация, какъв е нейният източник, към кой от модусите на изказване в плана на миналото принадлежи. Отговор на този въпрос може да се даде, след като се проверят възможностите за употреба на различните модуси в изразеното/или само подразбиращо се/противопоставително изречение, с каквото обикновено се въвежда миналата/опровергана по-късно/информация/най-често със а, пък, а пък.

От факта, че става дума за информация в миналото, може да се предположи, че тя може да бъде придобита по всички възможни начини, т.е. да е била пряка/свидетелска/, съобщена от друго лице, или такава, до която сме стигнали по пътя на умозаключение. Тъй напр. ако видим, че Иван чете и изразим изненадата си от това с изречението Я, Иван четял!, неочакваността може да се дължи на факта, че в миналото друг ни е казал, че Иван не чете, т.е. изречението да бъде Я, Иван четял, пък на мене ми казаха, че не чете. Ако до предишното си убеждение сме стигнали логически, съпоставяйки известни ни факти, изречението може да се продължи така: Я, Иван четял, а аз мислех, че не чете. Възможно е миналата информация да е придобита вследствие на лично наблюдение: Я, Иван четял, а преди малко го видях, че не четеше. Най-сетне изненадата може да се породи от това, че в миналото не сме имали изобщо информация за действието, което се върши пред погледа ни, и поради това не сме го очаквали: Я, Иван четял, а пък аз не знаех, че чете. Възможностите могат да се удвоят, ако в противопоставителното изречение се отрече не действието чета, а предхождащият го глагол:

а на мене ми казаха, че не чете.

а на мене не ми казаха, че чете

а аз мислех, че не чете
 Я, Иван четял а аз не мислех, че чете
 а аз видях, че не чете
 а аз не видях, че чете
 а аз знаех, че не чете
 а аз не знаех, че чете

Разбира се, не е задължително в миналата информация непременно да присъствува глаголът чете – вместо него може да се употреби друг глагол, назоваващ друго действие, напр.... а на мене ми казаха, че спи. Но и по този начин, макар и косвено, на практика пак се отрича действието четене:... а на мене ми казаха, че спи /а не чете/.

По този начин вариантите могат да се увеличават почти неограничено, но в края на краищата се свеждат до две възможности: 1/ в миналото говорещият е имал информация за действието, която обаче противоречи на сегашната му информация за същото действие; 2/ в миналото говорещият изобщо не е имал информация за действието, поради което то е неочаквано за него.

Тук е мястото да се обърне внимание на един важен факт, който при обяснението на адмиратива почти винаги убягва от вниманието на езиковедите. Става дума за това, че противоречието между старата и новата информация може да се отнася не само до действието, а и до някакви обстоятелства, свързани с него /време, място, начин и т.н./, до глаголното лице /субекта на действието/, т.е. от синтактична гледна точка противоречието може да се отнася до всяка част на изречението, в зависимост от това, на коя от тях се поставя логическото ударение, срв.: Я, Иван четял в кухнята, а аз мислех, че чете в хола; Я, тук спял Иван, а аз мислех, че тук спи Петър; Я, Иван свирил хубаво, а аз мислех, че свири лошо; Я, Иван носел книги, а аз мислех че носи храната и т.н.

Миналата информация с обратен знак се подразбира и в случаите, когато в повърхностната структура няма нищо споменато за нея, тя се подсказва от самия факт, че за лично наблюдавано действие се използва преизказна форма. Така в пример на

Герджиков: Я, влакът щял вече да тръгва, а аз се готвех да наливам вода погрешната минала информация /или указанието за липса на информация/ може да се вмъкне между двете изречения: Я, влакът щял вече да тръгва,

мислех, че няма да тръгва и
а аз / /се готвех да наливам вода.
не знаех, че ще тръгва и

За изясняването на адмиративното значение обаче е важен и източникът не на старата, а на новата, "опровергаващата" информация. Естествено е, че най-силен стилистичен ефект ще се получи, когато говорещото лице е свидетел на действието, когато със собствените си очи го възприема като реално извършващо се в сегашния момент. В такъв случай личното, свидетелското възприемане на действието не оставя у говорещия никакво съмнение в това, че предишната му информация е погрешна. И действително, ако новата информация се дава от друго лице, говорещият може да допусне, че тя е лъжлива, ако новата информация идва по пътя на умозаклучението, говорещият може да допусне, че умозаклучението е погрешно, така че и в двата случая опровергаването на предишната информация не би било абсолютно категорично. То е напълно сигурно само тогава, когато новата информация се възприема свидетелски. Именно затова най-силен стилистичен ефект се получава, когато за реално извършващо се в момента на говоренето действие нормалната презентна форма се употреби съответната преизказна. Типичен пример в това отношение са случаите от типа Я, то валяло!, когато говорещото лице лично възприема действието.

Последният пример между другото е красноречиво доказателство за това, че тук изобщо не може да става въпрос за употреба на умозаклучителния модус. Типично за умозаклучението е наличието на мисловна дейност, съпоставянето на факта и извеждането на извод от тях, като се спазват строги логически правила. В случай като горния не е разумно да смятаме, че наблюдавайки валенето, говорещото лице разсъждава горе-долу по следния начин: "Вали, следователно от този факт аз си правя умо-

заклучението, че вали /е валило"/. Освен това с умозаклучителните форми, според повечето учени, не може да се изразява актуално сегашно действие, а само минало. На въпроса Какво е сега времето при вас? българинът няма право да отговори В момента, когато ти говоря, навън е валило дъжд, ако наистина вали, защото това не би било българско изречение.

В същност говорещото лице в подобни случаи повторно изказва, т.е. преизказва с обратен знак глагола вали от изречението Мислех, че не вали, което винаги присъства в подтекста. Известно е, че при глаголи за идеална дейност в минало време презенсът изразява едновременност на действията с даден минал момент, т.е. значението му съответствува в случая на значението на имперфекта. Преизказната форма валило е маркирана положително по признака "ориентация към минал момент" и немаркирана по отношението си към сегашния момент. Този факт не само доказва, че в случая става дума за преизказване, но и обяснява причините, които пораждат стилистичния ефект на изненада. На противоречието между старата и новата информация съответствува противоречието между факта, че действието се върши в момента на говоренето и се възприема свидетелски, и факта, че се преизказва, и то от същото лице, което го наблюдава. Тук преизказната форма се проявява с по-редки и нетипични за нея значения. Първо, с преизказната форма обикновено се предава чужда информация, а тук се преизказва собствена информация, при това в повечето случаи скрита, подразбираща се. Второ, преизказните форми обикновено предават чуждата информация обективно, без промени, а в случая тя се предава с обратен знак. Трето, преизказните форми са маркирани с ориентация към минал момент и немаркирани по отношението си към сегашния, а в разглеждания случай трябва да предадат тъкмо отношение на едновременност със сегашния момент. Съвкупността от тези противоречия предизвиква и ефекта на изненада, на неочакваност.

Накрая трябва да се допълни и това, че изразяването на изненада не е монопол само на преизказните форми. В българската темпорална система има специализирани форми за изразяване на субективно отношение към изразяваните от тях действия -

това са т.нар. емфатични или недоречиви форми. На практика те се употребяват много рядко, затова и примерите с тях почти липсват в художествената литература. Л. Андрейчин сочи само един конструиран от него пример Боже мой, какви низости било имало по света /Андрейчин 1976, стр. 347/, но теоретически използването им би трябвало да бъде нормално. С помощта на контекста и ситуацията може да изрази и максимално немаркираната презентна форма /Я, той чете!/, но стилистичният ефект е по-слаб.

В заключение може да се каже, че са прави ония автори, които виждат в адмиративното значение особен случай на употреба на преизказни форми. Тези форми са немаркирани по отношение на умозаключителните /четял е/ и на недоверчивите /четял бил/, които изразяват съответно положително или отрицателно /резервирано/ отношение към вторичната информация, носена от причестието на -д-. Неутралността на преизказните форми им позволява в зависимост от контекста да изразяват освен собственото си значение и това на умозаключителните и недоверчивите. Именно по-широкото семантично поле на преизказните форми ги прави предпочитани при адмиративната употреба. Когато е необходимо обаче, вместо тях могат да се използват и умозаключителните или недоверчивите, както личи от горните примери /е бил, си бил изучил, било имало и др./.

Накрая трябва да се добави и още един факт, който хвърля допълнителна светлина върху разглежданата употреба. Както посочва съветският езиковед М. Я. Блох /Блох 1986/, в стилистиката се допускат употреби не само на немаркирани вместо маркирани форми, но и обратно – на маркирани вместо немаркирани. При адмиратива има тъкмо такава употреба – маркираната преизказна форма /Я, той четял!/ се използва вместо немаркираната сегашна /Я, той чете!/, като по този начин се постига много по-силен стилистичен ефект.

Литература

АГ 1983: Граматика на съвременния български книжовен език,

т. II. Морфология, С., 1983.

Андрейчин 1976: Л. Андрейчин, Начин на изказване, в Помагало по българска морфология. Глагол. С., 1976.

Блох 1986: М. Я. Блох, Теоретические основы грамматики, М., 1986.

Герджиков 1984: Г. Герджиков, Преизказването на глаголното действие в българския език, С., 1984.

Иванчев 1976: Св. Иванчев, Проблеми на развитието и функционирането на модалните категории в българския език, в Помагало по българска морфология. Глагол. С., 1976.

Маслов 1982: Ю. С. Маслов, Граматика на българския език, С., 1982.